

Människoätare och andra ädla vildar

Om den svenska reseskildringen mellan världskrigen

Olle Widhe, fil. dr i litteraturvetenskap

I mellankrigstidens Sverige var reseskildringen omåttligt populär. Flera av våra mest framstående författare publicerade sig i genren och förlagen tryckte påkostade upplagor. Enligt vissa av dåtidens kritiker var trenden en utveckling i rätt riktning. Reseskildringen uppfattades nämligen som en genre i vilken läsaren kunde lära sig något betydelsefullt. Vid 20-talets slut skriver till exempel den självutnämnde folkuppfostraren, kritikern och författaren Torsten Fogelqvist ”att reselitteraturen befordrar kultur och andlig spänstighet och detta i långt högre grad än en hel del rent skönlitterära foster”.

Fogelqvist ansåg att en god reseskildring banar väg för insikter av konstnärlig, politisk, sociologisk och vetenskaplig art, för forskning, människokunskap, socialt tänkande och fantasi. Det ligger säkert en hel del sanning i allt detta. Reseskildrarna vid denna tid rapporterade många gånger med imponerande noggrannhet om främmande länders seder och bruk – inte bara med pennan, utan även med kameran, som hade blivit en obligatorisk följeslagare för den nya tidens resande författare. Samtidigt måste man naturligtvis fråga sig vilken ”kultur” och vad för slags ”andlig spänstighet” reseskildringarna ”befordrar”. Av vilka samhällliga faktorer styrdes de svenska författarnas kartläggning av det främmande och vilka funktioner fyllde den?

Det nya med 20- och 30-talets skönlitterära författare var inte att de reste till länder utanför Europas gränser med hjälp av den koloniala infrastrukturen, utan den lätthet och fart med vilken de gjorde det. I samtiden noterades detta gång på gång av dagstidningarnas recensenter. Någon påstod att genren utgjorde en ”framträdande del i vår samtids svenska litteratur”; en annan tyckte sig se att det var en genre ”på högsta modet”; ytterligare en menade att reseskildringar som först ges ut som resebrev och

sedan i bokform tillhör ”det typiska och i vissa fall det allra bästa av de senare årens bokmarknad”. Det sägs även finnas ett ”synnerligen utbrett intresse hos allmänheten” som ”rätt snart passerar romanstadiet och längtar efter fastare föda”.

Min genomgång av *Svensk bokkatalog* visar också att utgivningen av reseskildringar uppskattningsvis fyrdubblas under 1900-talets första hälft. Totalt ges det i mellankrigstidens Sverige ut omkring 800 reseskildringar, varav en knapp femtedel är översättningar från andra språk och endast en tiondel är författade av kvinnor. Mest dramatisk är ökningen på 20-talet då utgivningen fördubblas jämfört med åren före kriget. Andelen reseskildringar skrivna av skönlitterärt verksamma författare ökar också markant under det första decenniet efter kriget, från ett tjugotal under åren 1906–1915 till det tredubbla under åren 1921–30.

Olja och ångturbiner

Genrens popularitet var så stor att Ivar Lo-Johansson, som själv debuterade med en nyskapande reseskildring i mitten av 20-talet, tvingas till det häpnadsväckande konstaterandet, att ”reselitteraturen i Sverige på senaste tid hotat att uttränga all annan litteratur”. Det finns en rad orsaker som på olika nivåer bidrar till denna utveckling. Från Sveriges hamnar hade det öppnats ett nät av regelbundna förbindelser kors och tvärs över så gott som alla jordklotets stora hav. Nya uppfinningar hade samtidigt gjort den transoceaniska trafiken bekvämare och säkrare. Efter första världskriget började man i högre grad utnyttja olja som drivmedel istället för kol, vilket innebar att man kunde åka längre och snabbare. Med ångturbinen blev det dessutom billigare och mer behagligt att resa eftersom den hade både högre bränsleekonomi och vibrerade mindre än kolvångmaskinen. Rullningsrörelserna minskades med så kallade ”slingerkölar” eller ”stabiliseringsfenor” och navigationen förbättrades med gyrokompasser, ekolod och radar. För Sveriges del ligger det nära till hands att jämföra betydelsen av denna utveckling för den litterära reseskildringen med Ostindiska Companiets betydelse för den vetenskapliga reseskildringen efter Linné.

Med de förenklade färdmedlen inspireras ett större antal skönlitterära författare till att själva göra resor till fjärran länder. Det är också rimligt att anta att reseskildringen fick en starkare ställning under mellankrigstiden just på grund av att allt fler etablerade författare publicerade sig i genren.

Men reseskildringen tillfredsställer också tidens krav på litteratur, film och radio att fungera som folkbildande institutioner. Att läsa en god reseskildring betraktades som en harmonisk förening av nytta och nöje – genom den kunde läsaren, samtidigt som hon eller han drömde sig bort, lära sig om andra folk och kulturer. Talande i detta sammanhang är att en äventyrsförfattare som Anders Eje nästan genomgående kritiseras för att hans reseskildringar är alltför underhållande.

En av mellankrigstidens mest ansedda reseskildrare var Sigfrid Siwertz. Idag är hans bidrag till genren väl nästan helt bortglömda. Men i en samtida recension skriver en hänförd Sten Selander om Siwertz *Lata latituder* (1924), och menar att den ”är en av de ur alla synpunkter intressantaste reseskildringar, som skrivits på svenska sedan Linnés dagar”. Som reseskildrare tillhör Siwertz 20-talet. Han är en representant för vad som kan kallas den borgerliga reseskildringens sista storhetstid.

Siwertz betraktade resandet som ett humanistiskt bildningsprojekt. För honom var resans erfarenheter någonting som utvecklar den människa som skaffar sig dem, de vidgar hennes horisonter och fördjupar hennes förståelse. Djupast sett handlar det därför inte om att tillägna sig ett specifikt kunskapsinnehåll, utan ett visst sätt att tänka – för Siwertz var resandet praktisk filosofi, ett förverkligande av en hel livshållning. De olika sidorna av hans författarskap har också en samlingspunkt i resan och äventyret. Gång på gång närmade han sig resan från såväl existentiella och etiska som politiska och historiska utgångspunkter. Det är, skriver han på ett ställe, ”en verklig paradox att språnget ut i det ovissa ofta just betecknar ett inträngande i vårt innersta” – äventyret bryter ordningen och ”knäcker vanans skal”.

20-talets filmresor

Tisdagen den 23 september 1924 kom Siwertz hem från sin nästan års-långa resa jorden runt. På första sidan i de stora tidningarna kunde man nästa morgon läsa om hans upplevelser i Amerika, Fiji, Australien och Sumatra. Att skönlitterära författare reste långt utanför Sveriges gränser var långt ifrån någon ovanlighet vid denna tid. Reseskildringen var som sagt omätligt populär. Men att de gjorde det med filmkameror var något relativt nytt – något så pass sällsynt att expeditionens hemkomst ropades ut redan på löpsedlarna.

Det hela började som ett samarbete mellan Bonniers förlag och Svensk filmindustri. Siwertz skulle följa med filmaren Gustaf Boge runt jorden som litterär rådgivare. Förutom resebrev i *Bonniers veckotidning* och boken *Lata latituder* resulterade det hela i långfilmen *Bland malajer på Sumatra* och sex kortfilmer om Fijiöarna, vilka alla åtskilliga år därefter fanns tillgängliga på SF:s skolfilmslista.

Men Siwertz var inte först och främst filmare utan en av 20-talets mest drivna författare. För honom var realiteten inte alltid viktigare än berättelsens verkan och konstnärliga överväganden ledde inte sällan till ett mani-

Rusiate vid den gamla blodstenen”, Sigfrid Siwertz, Lata latituder, Stockholm 1924. Illustrationen är ett typiskt exempel på turistiskt foto i mellankrigstidens reseskildringar. Tillsammans med Siwertz berättelse antyder bildens arrangemang att den på ytan fredlige fijianen står i förbindelse med det förflutnas människoätare.

pulerade med verkligheten. Att Söderhavet måste skildras som ett paradiset bestämde han sig för redan vid startpunkten i London. Som kontrast till vad som väntade lät han därför det första resebrevet i *Bonniers veckotidning* kretsa kring foggen i det brittiska imperiets huvudstad. Men då det för tillfället inte fanns någon fogg måste han hitta på också den, ”för effektens skull”, som det står att läsa i ett brev som skickades till Tor Bonnier från London 1923.

Redan från starten var Söderhavet alltså ett paradiset i kontrast till Europa. Som det kommer att visa sig efter hand innehöll paradiset emellertid både kannibaler och ädla vildar. Men Siwertz kannibaler och ädla vildar är främst att uppfatta som två skönlitterära typer – eller mer precist uttryckt: läsaren har här att göra med två ideologiska fantasier som var och en speglar olika förhållningssätt till världen bortom västerlandet. Idén om den ädla vilden är då produkten av en längtan efter ett tillstånd i nära förbindelse med naturen. Det är ett tillstånd utan ”kulturens skoskav”, för att använda en av Siwertz egna bilder. Idén om kannibalen är däremot den mörka sidan av samma tillstånd. Det är rädslan för det främmande och ociviliserade. Det är den hotfulla vilden som äter upp de stympade men ännu levande fiendernas tungor i deras egen åsyn, för att använda ytterligare en av Siwertz vändningar.

Dom äter oss

Den engelske litteraturvetaren Peter Hulme, som bland annat studerat kolonialismen i Karibien före 1800-talet, menar att man bör göra en åtskillnad mellan kannibalism och antropofagi (av grekiska *antropos*, ’människa’, och *fagein*, ’äta’). Kannibalism är kort sagt föreställningen om att Dom ska äta upp Oss. Antropofagi är däremot själva ätandet av mänskligt kött. Det finns naturligtvis ingen klar och tydlig gräns mellan dessa två företeelser – den ena utesluter inte heller nödvändigtvis den andra. Men i mellankrigstidens reseskildringar kan man ändå hävda att det oftare handlar om kannibalism än om antropofagi. Med det menar jag att en reseskildrare som Siwertz snarare vidareför fantasier om Dom Andra än omsorgsfullt redogör för olika former av människoätande. Man kan också tillägga att Siwertz besökte Fiji vid en tidpunkt då människoätandet sedan länge ansågs ha upphört och att allt som fanns kvar var kannibalism, det vill säga de koloniala myterna om den hotfulle mörke mannen.

För Siwertz var Söderhavet en romantisk dröm. Redan hans inledande texttablå till de sex korta motivmässigt redigerade skolfilmerna som jag nämnde tidigare avslöjar en längtan bort: "Låt oss glömma dagens sorger och fara ned till Fidji, en handfull sköna öar simmande i det ändlösa Söderhavet långt borta på andra sidan jorden." Det är ett avlägset paradiset, i någon mening en utopi, en tillvaro utan mödosamt arbete i samklang med naturen. Titeln på boken från samma resa är i detta avseende helt och hållet rättvisande. Det är verkligen "lata latituder" som utmålas.

I många fall skildrar Siwertz människorna på Fiji som individer, nämner deras namn och beskriver dem på ett övervägande sympatiskt sätt. På samma gång betraktar han paradiset från utifrån ett påtagligt eurocentriskt och ibland chauvinistiskt perspektiv. De förlorar stundtals sin individualitet, blir objekt och uppgår i ett främmande dom – är "besatta bruna kroppar", som en av de idag mer komprometterande formuleringarna lyder.

Paradisets två sidor

Siwertz uppfattning om förhållandet mellan Europa och Söderhavet är av allt att döma dubbelt. De europeiska kolonisateurerna sägs å ena sidan "lura en lagom sats" av kulturens medicin på de "stora, färgade barnen". Till exempel förklaras det vara missionärernas och kristendomens förtjänst att de vilda kannibalerna övergått till mer civiliserade kostvanor. Å andra sidan fördärvar den europeiska kulturen relationen mellan människa och natur. På ett ställe i sin reseskildring skriver han: "Och säkert drogos vi alla med någon art av hemlig avund. En man med hängslen och glasögon måste krympa inför det obrutna samband med naturen, som här manifesterade sig". På ett annat ställe förutspås att öarna inom en snar framtid antagligen helt kommer att befolkas av "tropikhjälmklädda vita, som måste ha golfklubbor och bilar för att kunna umgås med naturen".

Vi har redan sett att Siwertz gärna ruckar på verkligheten för att uppnå en effektivare berättelse. Och som berättelse fungerar en skildring av ett paradiset naturligtvis dåligt om det inte finns något hot mot dess existens. Den blir platt i sitt entydiga idylliserande. Detta enkla faktum är kanske en förklaring till varför han så gärna återkommer till att paradiset ädla vildar endast för en kort tid sedan var våldsamma människoätare. Det är också företrädesvis i samband med att idyllen övergår till en hotfull situation

som kannibalen dyker upp. Som till exempel då en man fattar hans hand vid ett bröllop:

Det var som ett handslag av en hel stam, en hel ras, tyckte jag. Och ändå – det berörde mig plötsligt hemskt. Alla dessa mörka män så tätt inpå mig i mörkret – just här bredvid den stora, svarta stenen, där offrens huvuden krossades och de styckades för ugnen.

Det är inte oviktigt att hotet från kannibalen uttryckligen får personifieras av en odifferentierad mängd ”mörka män” – ett manligt Dom. Enligt den övergripande men inte helt konsekventa metaforiken i *Lata latituder* är nämligen det manliga knutet till det ociviliserade och hotfulla medan det kvinnliga kopplas till det mjukt fångslande. ”Vi äro i paradiset”, utbrister reseskildraren på ett ställe och fortsätter: ”Ack, de långa, ljumma, ljumma baden! Och i kokospalmernas inramning den kvinnliga mjukheten över himmel moln och hav!” Mötet med det främmande paradiset liknas också mer eller mindre oförtäckt vid det erotiska mötet med kvinnan: ”Natten är varm som en kyss. Nej, den är kvav som en alltför lång smekning...” På ett annat ställe heter det att Söderhavets landskap ”är mjukt som en smekning och varmt som en kvinnas andedräkt. Hela sceneriet är liksom bäddat i en outtömlig, ängslande blidhet.”

Ännu på 1920-talet var det generellt sett svårt att berätta om Söderhavet utan att ladda klichén om paradiset med föreställningen om den hotfulla människoätaren. Kanske kan man rent av säga att kannibalen hindrar den västerländska reseskildraren att helt ta det kvinnliga landet i besittning. I ett sådant perspektiv är kannibalen inte så mycket ett verkligt existerande hot. Istället är han en mörk spegel som reflekterar européns rädsla för det okända. Kannibalen och den ädla vilden gestaltar då paradoxen i synen på det främmande – och den ”civiliserade europén” verkar aldrig tröttna på att höra berättelser om dem.

